

ÁTTEKINTÉS A MAGYAR KÖNYVTÁRÜGY FEJLŐDÉSÉRŐL ÉS HELYZETÉRŐL

SÁRDY PÉTER

Bizonyára ismert Önök előtt, hogy Magyarországon a honfoglalást követően – akkori mértékkel mérve – viszonylag rövid idő után már léteztek könyvtárak, s a kor-
nak teljes mértékben megfelelően ezek egyházi szervezeteknél működtek. Az évszázadok
múlásával létrejöttek, egyre nagyobb számban, magánkönyvtárak, az egyetemek létesíté-
sével ezek könyvtárai, majd, immár a 19. században a mai, tudományos feladatkörű
„nyilvános” könyvtárak elődei is. Nagyonbízott a 20. század első felében találkozhatunk
olyan könyvtárakkal is, amelyek bizonyos értelemben a mai közművelődési könyvtárak
elődeinek tekinthetők.

Úgy érzem, hogy erről a hosszú, eredményekkel és nehézségekkel egyaránt bősege-
sen ellátott korszakról nem szükséges részletesebben szólnom, hiszen a magyar könyvtár-
ügy jelenlegi helyzetének felvázolásához elsősorban a második világháború befejeződése
utáni fejlődést kell áttekintenünk.

A háború után az ország szó szerint és átvitt értelemben egyaránt romokban hevert.
A könyvtári területen – néhány, korábbi tevékenységét előbb-utóbb újrakezdő nagy
tudományos könyvtár kivételével – előlről kellett kezdeni a könyvtárügy megteremtését,
célul kitűzve egy korszerű könyvtári rendszer kiépítését. A háborús károk felszámolása,
a termelés és a kutatás megindítása, az oktatás valóban demokratikussá és tömegessé tétel-
e könyvtárakat, könyvtári szolgáltatásokat is igényelt, de ezek a könyvtárak csaknem
kivétel nélkül hiányoztak.

Az 1940-es évek végén, 1947-től kezdődően a legfontosabb feladat így új könyvtár-
rak létesítése volt, olyan könyvtáraké, amelyek a nagyobb és kisebb települések lakosságát
látták el. Ezek a könyvtárak még elég kevésbé emlékeztettek mai utódaikra, különösen
elhelyezésüket illetően nem. A könyvek leginkább ládákból jutottak el felhasználási
helyükre, s többnyire csupán egy-két szekrényt, állványt tölthettek meg. Az új könyvtár-
szervezési alapelvek azonban már ekkor kezdték éreztetni hatásukat. Számos regionális
központ alakult, amelyek nemcsak könyvekkel látták el a környező községeket, de mód-
szertani segítséget, tanácsokat is nyújtottak. 1951-ben már a kétezredik, 1952-ben a há-
romezredik községi könyvtár nyílt meg.

Csaknem ugyanebben az időszakban gyorsult meg a könyvtárszervezés a szakszerve-
zeteknél is. A megörökölt néhány kis üzemi könyvtár mellett gyakorlatilag minden mun-
kahelyen, üzemben, műhelyben kisebb-nagyobb gyűjteményeket helyeztek el, hogy
a dolgozók minél könnyebben juthassanak irodalomhoz. 1952-re a munkahelyeken a
szakszervezetek által működtetett könyvtárak száma elérte a 2500-at.

1949 után indultak számottevő fejlődésnek a tudományos és a szakkönyvtárak is. Ekkor alakultak meg a főbb szakterületek dokumentációs központjai, ezekben az években létesültek új egyetemek, jött létre az Országos Mezőgazdasági Könyvtár és az Országos Műszaki Könyvtár – természetesen több előd összevonásából.

Ugyancsak 1949-ben indult meg Magyarországon az egyetemi szintű könyvtárosképzés is, s a szakembergondokat enyhítendő, számos rövidebb időtartamú tanfolyamot is szerveztek az ezt követő években.

1952 májusában megszületett az első magasszintű állami határozat a könyvtári tevékenység fejlesztéséről, s ugyanezen év novemberében az I. Országos Könyvtárügyi Konferencia foglalkozott a határozat végrehajtásának kérdéseivel. Ez az időszak sok szempontból meghatározta a magyar könyvtárügy későbbi fejlődését. A közművelődési könyvtárak rendszerét a közigazgatási rendszerhez „illesztették”, létrejöttek a lassan kialakuló könyvtári hálózatok központjaiként, ill. alközpontjaiként működő megyei, ill. körzeti könyvtárak.

A könyvtárak hálózatokba szervezése néhány éven belül más könyvtártípusokban is sorra került, s az 1956 márciusában megjelent törvényerejű rendelet már kodifikálta is ezek létét, működését.

A magyar könyvtárügy fejlődését az ezt követő időszakban, hozzávetőleg a 70-es évek legelejéig a mennyiségi növekedés legalább olyan mértékben jellemezte, mint a minőségi előrelépés, de e két jellemző aránya – amilyen mértékben ez egyáltalán meghatározható – folyamatosan, ha lassan is, változott, a minőségi összetevők erősödésének irányában.

Új könyvtárak még szép számmal létesültek ebben az időszakban, köztük olyan nagy, országos jelentőségű szakkönyvtárak is, mint az Országos Pedagógiai Könyvtár 1958-ban és az Országos Orvostudományi Könyvtár 1960-ban. A 60-as évek legfőbb jellegzetességei között azonban már egyértelműen helyet kell kapjon az együttműködés és a munkamegosztás erősödése és elvi-gyakorlati alapjainak megfogalmazása; kétségtelen ugyanakkor, hogy ekkoriban az együttműködés még alapvetően az állománygyarapítás területére szorítkozott.

Az 1960-as évek során néhány határozottan kedvező, előremutató eredmény született könyvtáraink elhelyezését illetően (több korszerű könyvtáráépület elkészült), továbbá a számítástechnika alkalmazása terén is megtettük az első, már nem kísérleti jellegű lépéseket is.

1970 decemberében került megrendezésre a III. Országos Könyvtárügyi Konferencia, amely egy sor vonatkozásban határozott választóvonalat húzott az azt megelőző és az azt követő időszak könyvtárügyi fejlődése között, bár az átmenet szükségképpen folyamatos kellett, hogy legyen. Az azóta eltelt közel tíz év során tapasztalt fejlődés már döntő mértékben minőségi, s a 70-es évek közepe tájékán szinte teljesen lezárult az extenzív fejlesztési szakasz: a szolgáltatások javítását, a könyvtári ellátás növelését döntő mértékben intenzív fejlesztési eszközökkel kell elérnünk.

Ennek a legutóbbi évtizednek az áttekintése voltaképp közvetlenül elvezet jelenlegi helyzetünk vázlatos ismertetéséhez, nem is volna sok értelme e kettőt szétválasztani.

Közművelődési, iskolai, felsőoktatási és szakkönyvtárainkban jelenleg mintegy 3,5 millió beiratkozott olvasót tartanak számon; tért hódított a könyvtárhasználat a fegyveres erők tagjai körében is, s bár még mindig nem megoldott, javult a kórházak és más gyógyintézmények könyvtári ellátása is. Általánosságban tapasztalható, hogy a tömegkommunikáció hatása, a könyvvásárlás változatlanul jelentős mennyisége nem szorította háttérbe a könyvtárak jelentőségét, bár kétségkívül módosította feladataikat.

A könyvtárak hatóköre elsősorban az iskolai és a szakkönyvtárakban emelkedett az utóbbi években, a közművelődési könyvtárakban inkább stagnált, kismértékben ingadozott. A falusi olvasók száma – részben az elvándorlás, részben a könyvtári ellátás elégtelen fejlődése miatt – csökkent, a vidéki városokban jelentős növekedés tapasztalható, míg a fővárosban lassú csökkenési irányzatot sikerült remélhetően megállítani az évtized végére.

A könyvtári ellátás terén a legsúlyosabb gondok a kistelepülések mellett a rendkívül gyors ütemben gyarapodó új lakótelepeken és a nagyvárosokat körülvevő agglomerációs övezetekben érezhetők. A falvakból és a régi városrészekből új lakókörzetekbe költözők könyvtárhasználati lehetőségei – kevés kivételtől eltekintve – határozottan rosszabbak, mint amilyennel korábban rendelkeztek.

Az iskolák közül, a korábbi, igen lassú ütemű fejlődés eredményeként csak a középiskolák többsége tekinthető könyvtárral úgy-ahogy ellátottnak. A szakmunkásképző iskolák könyvtárainak helyzete a 70-es években gyorsan javult, de az általános iskolákban – a kétségtelen fejlődés ellenére – még mindig igen rossz a helyzet: ezeknek legfeljebb 20%-a rendelkezik olyan könyvtárral, amely érdemben képes segíteni az iskola oktató-nevelő munkáját.

A szakkönyvtárak (és igénybevételük) jól érzékelhető előrelépésében a legnagyobb szerepet az játszotta, hogy a 70-es évek első felében egyértelműen jó anyagi körülmények közt működő helyi (intézményi, vállalati) szakkönyvtárak vonzóvá váltak az ott dolgozók számára. Később, az anyagi lehetőségek viszonylag mérsékeltebb javulása eredményeként e könyvtárak szolgáltatásai némileg visszaestek.

A könyvtárhasználat jellegében kedvező tendenciák érezhetők. A könyvtárak tevékenysége nyitottabbá és sokoldalúbbá vált, s ma már semmiképp sem szűkül le könyvtári dokumentumok kölcsönzésére. Jelentősen megnőtt a helyben történő használat aránya, a közművelődési könyvtárakban is, egyre több könyvtár rendelkezik jó kézikönyv-gyűjteménnyel és érdemi folyóiratválasztékkal. A könyvtári szolgáltatások sorában jelentősen megnőtt az információkeresés, a bibliográfiai tájékoztatás, a könyvtárközi kölcsönzés, a másolatszolgáltatás stb. súlya. A vártnál is nagyobb mértékben nőtt az érdeklődés az audiovizuális dokumentumok használata iránt: a 70-es évek folyamán 100-nál több zenei részleg kezdte meg működését.

A szakkönyvtárak tevékenységében mindenekelőtt az állomány ésszerű, a pénzügyi lehetőségek korlátain belül gondos fejlesztése érdemel említést. Ennek eredményeként országos szinten folyóiratbázisunk eléggé jónak tekinthető, bár ugyanakkor a külföldi könyvek közül csak a referenzs-művek választéka tekinthető úgy-ahogy elfogadhatónak, igen fontos monográfiák is szép számmal hiányoznak könyvtárainkból. Nem hagyhatjuk ugyanakkor említés nélkül, hogy e téren a koordináció szinte alig ért el eredményeket:

még ma is meglehetősen sok dokumentum kerül be a szükségesnél nagyobb példányszámban az országba, nem hagyva anyagi lehetőséget a választék indokolt mértékű bővítésére.

A számítógépes, személyre szóló információs szolgáltatások száma, választéka az évtized folyamán jelentősen bővült, ennek ellenére még nem érték el azt a súlyt, amellyel alapjaiban megváltoztathatták volna a szakirodalmi tájékoztatás általános képét. E téren máig a manuális, „hagyományos” szolgáltatások tekinthetők uralkodónak. Biztató ugyanakkor, hogy a korábbi, kizárólagosan mágnesszalagos adattárak megvételén alapuló rendszerek mellett az utóbbi években megtettük az első biztató kísérleteket külföldi adatbázisok on-line igénybevételére.

A számítógépes módszerek és eszközök könyvtári alkalmazásának más területein sajnos nem csökkent lemaradásunk. Sikerült ugyan a Magyar Nemzeti Bibliográfia előállítását automatizálni, de ennek valamennyi előnyét még messze nem használtuk ki. Néhány helyen megteremtődtek a legkorszerűbb alkalmazás szellemi és – ritkábban – tárgyi feltételei, összességében azonban e téren nagyon szerény előrehaladásról számolhatunk csak be.

A könyvtári szolgáltatások fejlődését, színvonalát meghatározó mértékben befolyásoló működési (tárgyi, személyi, szervezeti, irányítási stb.) feltételeit illetően a 70-es évek két, aránylag élesen elváló részre oszthatók. Az évtized első felében aránylag kedvező pénzügyi lehetőségek mellett kerülhetett sor a fejlesztésre, második felében viszont e lehetőségek jelentős mértékben „beszűkültek”. És ha az évtized egészét együtt nézzük, azt kell megállapítanunk, hogy a magyar könyvtárügy nem kapta meg azt a támogatást, amit szerepe, jelentősége megkívánt volna. Különösen nehéz helyzetbe kerültek az országos feladatkörű intézmények, az egyetemi könyvtárak, de igen nagy a lemaradás az iskolai és a közművelődési könyvtárak területén is.

Könyvtáraink túlnyomó többségének elhelyezése egyértelműen rossz, szűkös, korszerűtlen, és nem egy, a közeli múltban még korszerűnek tekintett könyvtárépület is ma már szűkös a könyvtárral szemben fellépő igényekhez képest. Igaz ez annak ellenére, hogy a 70-es években is megnyílt néhány sikeres és esztétikailag is szép új könyvtárépület, születtek biztató megoldások a mozgókönyvtári ellátás terén, s az új iskolaépületek nagy többségénél törekedtek megfelelő könyvtár elhelyezésére is.

A reprográfiai és az állományvédelmi berendezéseket illetően nem következett be olyan mértékű fejlődés, ami az igényeknek megfelelő szint elérését lehetővé tette volna. Az évtized első felében még viszonylag nagyobb számban beszerzett eszközök azóta elkoptak, elavultak, pótlásukra csak nagy nehézségek árán, s nem is minden esetben lehet sort keríteni. A mikrofilmhasználathoz szükséges legalapvetőbb berendezések is a legtöbb könyvtárból hiányoznak.

A 70-es évek egyik hangsúlyos, bár korántsem mindig sikeres törekvése volt, hogy a könyvtárak állománygyarapításra használható keretei legalább a dokumentumárakkal azonos ütemben növekedjenek. A szakkönyvtárak gyakorlatilag nem tudtak lépést tartani a nyugati országokban megjelenő könyvek, folyóiratok árának inflációs mértékű emelkedésével, s a közművelődési és iskolai könyvtárak számára a lényegesen mérsékeltebb ütemű hazai áremelkedések is sokszor jelentettek súlyos gondot. Nehezítette a helyzetet az új típusú dokumentumok megjelenése és elterjedése, amelyek beszerzéséhez a gyarapítási keretek nem nyújtottak elegendő lehetőséget.

A dokumentumbázis fejlesztésével kapcsolatos problémák leküzdésének, de legálább enyhítésének két alapvető lehetősége látszik: az egyik a koordináció, a munkamegosztás erősítése és ennek alapján a párhuzamos beszerzések ésszerű mértékű csökkentése, a másik a rendelkezésre álló kiadvány-választék alapos, megfontolt szelekciója. Ez utóbbira – a hazai könyveket, továbbá a Magyarországon élő nemzetiségek számára szóló kiadványokat illetően – már hosszú ideje jól funkcionáló állománygyarapítási útmutató áll rendelkezésre.

A már említett, és bizonyos területeken a 70-es évek közepéig elnyúló mennyiségi fejlődés hatására 1980-ra a főfoglalkozású könyvtárosok száma elérte a 7 ezret. Többségük a nagy, központi szerepkörű könyvtárakban dolgozik, de még ezek mindegyikében sem mondhatjuk el, hogy a létszám minden esetben elegendő a feladatok ellátására. Gondot okoz az is, hogy a könyvtárosoknak könyvtártípustól függően 40–60%-a nem rendelkezik e téren szakképesítéssel, s változatlanul kevés az idegen nyelvet tudó, az ellátandó szakterületen tájékozott könyvtáros.

Ha könyvtáraink munkaerőhelyzetét összességében nézzük, azt mondhatjuk, hogy a mennyiséggel – bizonyos könyvtártípusoktól, pl. iskolai, községi könyvtárak, eltekintve – nincsenek súlyos gondok, a minőséggel viszont igen. A szakképesítésre vonatkozó jogi előírásokat sem minden könyvtárban tartják (tartatják) be.

Könyvtárosképzésünk rendszere talán a szükségesnél is többet változott ebben az évtizedben is, eredményeként azonban, úgy tűnik, kialakult egy olyan szervezeti forma, amely megfelelő és folyamatosan korszerűsítendő tartalommal kitöltve alapvetően képes lehet a könyvtárügy munkaerő-problémáinak megoldására. Felsőfokú könyvtárosképzés két szinten folyik: a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen illetve két vidéki tanárképző főiskolán: Nyíregyházán és Szombathelyen. E szinten leginkább egy fővárosi főiskolai könyvtárosképző intézmény hiányzik. A nappali tagozatos képzés mellett jelentős szerepet játszik a levelező tagozatos képzés néhány formája is. A középszintű szakemberek (új szóhasználattal: könyvtárkezelők) képzését kisebb részt középiskolákban, nagyobb részt könyvtárak által szervezett tanfolyamok formájában kívánjuk biztosítani.

A könyvtárosok továbbképzése sajnos még eléggé elmaradt. Néhány, általában igen sikeres központi tanfolyam mellett csupán néhány könyvtárhálózat vállalkozik munkatársainak rendszeres továbbképzésére, s e formák színvonala is erősen változó.

A könyvtárügy irányítási-szervezeti körülményei, környezete sok vonatkozásban ellentmondásosan alakult. A legsúlyosabb gondok közé kell számítanunk könyvtári rendszerünk rendkívüli elaprózottságát: statisztikailag 17 ezer könyvtárat tartunk nyilván, s ezzel az adattal a világ könyvtári nagyhatalmai közt volna a helyünk. Hogy az mégis így, logikusan következik abból is, hogy e 17 ezer egység közül bizony elég kevés az, amit valóban könyvtárnak tekinthetünk. Ugyanakkor nagyon sok az olyan, önálló egységként, saját – rendszerint igen alacsony – költségvetéssel rendelkezve dolgozó „könyvtár”, amely semmiképp sem válhat alkalmassá a vele szemben támasztott igények kielégítésére. A következő évek legfontosabb feladatai közt szerepel olyan könyvtári ellátási formák kialakítása, amelyek a jelenleginél ésszerűbben, gazdaságosabban és magasabb színvonalon láthatják el feladataikat.